

cia de materials textuals que delaten una intensa —i, segurament, llarga— labor de selecció dels treballs i fragments citats, i que demostrin un coneixement profund i extens de les fonts de referència. El relat de l'autor, tanmateix, hi és, i ens sorprèn sovint per la vivesa, la claredat a l'hora d'explicar les coses —recorrent, de vegades, a alguns esquematismes il·luminadors—, la llibertat amb què introdueix elements valoratius sempre que ho considera convenient, i fins per la presència ocasional de tocs irònics: «el polèmic Eugeni d'Ors, exsecretari general de l'IEC [...] s'hi expressava botiflerament “de esta guisa”...» (p. 94).

Cal advertir, finalment, que *Un segle de lingüística catalana* és també, en el fons, un llibre autobiogràfic. Els termes *a quo* i *ante quem* en què l'autor vol situar nominalment el relat d'aquest llibre no són irrelevantes: la figura d'Alcover va centrar la seva tesi doctoral i és present en la majoria dels treballs historiogràfics que va publicar; la de Joan Solà —ànima i impulsor de la col·lectiva *Gramàtica del Català Contemporani*— és la d'un amic admirat i la del mentor responsable, entre altres coses, del seu arrelament lleidatà. Però el llibre de Joan Julià és també un homenatge a tota una colla de professors i d'estudiosos que van marcar profundament la seva trajectòria intel·lectual, i que van orientar el seu pensament. En el Prefaci s'esmenta, per exemple, el paper catàrtic que van tenir, essent encara molt jove, el llibre *Llengua i cultura als Països Catalans* (1964) de Badia i Margarit —futur director de la seva tesi doctoral— i la traducció catalana de Chomsky de Gabriel Ferrater (*La lingüística cartesiana*, 1966); l'efecte que li causaren, estudiant a Londres, els treballs i el mestratge de Robert H. Robins; l'afecte que sentí per Francesc de Borja Moll, a qui va poder tractar mentre feia la tesi, el guiatge de Jesús Tuson.

El darrer llibre de Joan Julià Muné és en bona mesura, com he dit, un llibre autobiogràfic perquè es va gestar durant molts anys d'exercici docent, i perquè incorpora en realitat la perspectiva de tota la trajectòria vital del seu autor. Constitueix una espècie d'autobiografia formativa, que ens reporta, a banda de la interessant informació que recull, el testimoni de la passió que ell va sentir per la llengua i pel seu estudi, que va vertebrar en bona mesura la seva existència. «Qui estudiï filologia de manera freda i “desinteressada” (sense afecte), difícilment arribarà gaire lluny», afirma Joan Solà en un text citat, amb tota la intenció, en la pàgina 153 del llibre; una idea que Joan Julià subscriu sens dubte, amb paraules i amb fets, i que s'afanya a relacionar amb una altra sentència reveladora, de Badia i Margarit, citada en el mateix lloc: «La cultura catalana presenta una doble manifestació que en fa un cas molt particular, potser únic i tot. La ciència no hi pot ésser destriada de la passió».

Francesc FELIU
Universitat de Girona

LARSON, Pär (2018): *A lingua das cantigas. Gramática do galego-português*. Vigo: Galaxia. Traducción e adaptación ao galego por Mariña Arbor Aldea (2019): Pär LARSON, *La lingua delle cantigas. Grammatica del galego-portoghese*. Roma: Carocci.

A aparición do libro de Pär Larson (na súa versión orixinal en italiano) supuxo un acontecemento importante, seguido moi de perto pola publicación (tamén en italiano) de *La lingua dei trobadores: profilo storico-linguistico della poesia galego-portoghese medievale*, de Simone Marcenaro (Roma, Viella, 2019). Por estraño que poida parecer, non existía ata ese momento ningún manual de referencia específico para o estudo da lingua dos trobadores galego-portugueses, aínda que se puidesen entresacar moitos datos de obras imprescindibles como a *Gramática histórica galega* de Manuel Ferreiro (Santiago de Compostela, Lairovento, 1995-1997) ou a *Fonética e fonoloxía históricas da lingua galega* de Ramón Mariño Paz (Vigo, Xerais, 2017).¹ Os obxectivos perseguidos por Larson e Marcenaro son coin-

1. Obviamente, ademais destas obras, hai abundantes contribucións que atenden aspectos concretos da lingua da lírica en forma de artigos, capítulos de libros, ou como complemento a algunhas edicións críticas de trobadores individuais. Pero, para o galego medieval, probablemente os manuais máis socorridos eran o *Alportugiesisches Elementarbuch* de J. Huber (Heidelberg, Carl Winter, 1933, que ten o inconveniente de traballar sobre un corpus de

cidentes só en canto que se ocupan ambos os dous do mesmo corpus poético,² pero, mentres que o segundo pretende facer un estudo diacrónico da lingua en que se expresou a lírica medieval galego-portuguesa, Larson tenta describir sen máis (é dicir, ofrecendo unha visión sincrónica) esa lingua. Por este motivo, esta recensión prescinde de calquera comparación para centrarse en exclusiva no libro de Larson a través da súa tradución galega (que vai dedicada á memoria de Giulia Lanciani e Giuseppe Tavani),³ aínda que sen perder de vista o orixinal italiano cando se fai preciso comprobar as posibles intervencións da tradutora.

En certo sentido, poderíase falar dunha composición a catro mans, posto que M. Arbor foi a inspiradora dun traballo que, como declara o propio Larson na edición italiana, aspira a «realizzare un auspicio espresso qualche anno fa da una persona i cui desideri per me sono ordinati» (p. 12). Ela estivo, pois, no proxecto desde antes do seu inicio, e colaborou co autor axudándolle a resolver dúbidas ou achegando ideas que el foi desenvolvendo, como explica na «Nota da tradutora» (pp. 21-23), na que, entre outras, fai mención dunha das persoas que contribuíron á publicación do orixinal italiano, Carlo Pulsoni,⁴ así como de outro colega galego autor de numerosos e enriquecedores traballos tanto sobre as figuras dos trobadores como sobre a lingua na que compuxeron as súas cantigas, Henrique Monteagudo, que foi o impulsor desta pronta versión ao galego do libro de Larson. É, por iso, o propio Monteagudo o que abre a tradución galega cun limiar no que agradece a Larson este «instrumento básico de consulta e aprendizaxe da lingua dos trobadores, sinxelo, cómodo e fiable» (p. 9), do que destaca «a súa pulcritude e a súa claridade tanto na organización e presentación do material como nas explicacións auxiliadas polos abundantes e ben escollidos exemplos»⁵ (p. 11).

Este limiar vai seguido do elenco de abreviaturas e signos convencionais empregados, así como da relación de manuscritos que transmitiron a lírica trobadoresca e as *Cantigas de Santa Maria (CSM)*, que tamén forman parte do corpus analizado (a través da edición de Mettmann, Madrid, Castalia, 1986-1989). A indicación das siglas pon directamente ante os ollos do lector o que podería converterse nun problema de identificación se o estudo fose realizado directamente sobre os testemuños, xa que «T» figura, por unha parte, para referirse ao tamén coñecido como «fragmento Sharrer», e, por outra, para o posiblemente máis célebre dos catro códices que conteñen a colección mariana de Alfonso X, o «Códice Rico» custodiado no Monasterio de El Escorial.⁶

prosa dos séculos XIV e XV e que foi traducido tardiamente ao portugués: *Gramática do portugués antigo*, Lisboa, Fundação Calouste Gulbenkian, 1986), e *From latin to portuguese: historical phonology and morphology of the portuguese language*, de E. B. Williams (Philadelphia, University of Pennsylvania, 1962; neste caso, traducido máis rapidamente ao portugués: *Do latim ao português: fonologia e morfologia históricas da língua portuguesa*, Rio de Janeiro, Tempo Brasileiro, 1975³), que, sen que ese sexa o seu obxectivo principal, non deixa de prestar atención a solucións propias do galego, sobre todo cando estas supoñen unha continuación das formas medievais.

2. Larson, de todos modos, declara partir do corpus fornecido polo proxecto *Universo Cantigas* (para o que el mesmo escribiu un “limiar”: <<https://universocantigas.gal/limiar>>), mentras que Marcenaro utiliza máis ben o de *MedDB* (<www.cirp.gal/meddb>), pero prestando atención directa á situación dos distintos manuscritos que transmiten toda a produción.

3. Giulia deixounos en setembro de 2018 e Beppe en marzo de 2019, é dicir, cando o libro en italiano xa estaba rematado. As débedas que temos contraídas os galegos (en particular, os que nos dedicamos á literatura medieval) con estes dous sabios e xenerosos estudosos son impagables, polo que a dedicatoria resulta máis que pertinente.

4. A edición foi financiada pola Xunta de Galicia gracias ás estreitas relacións que manteñen os Centros Galegos das universidades de Padova, La Sapienza (Roma) e Perugia, este último dirixido precisamente por Pulsoni (á fronte do de Padova está Giovanni Borriero, e do de Roma Attilio Castellucci). Esa activa colaboración leva anos dando magníficos froitos, como poden ser as actividades que organizan conxuntamente no seu labor de difusión da cultura e de tradución de obras galegas ao italiano, e, de maneira especial, a recente publicación de *La letteratura galega: autori e testi*, a cura di G. Álvarez Maneiro e G. Borriero (Roma, Carocci, 2018).

5. En efecto, nalgunhas partes do libro, probablemente o máis destacable é precisamente a presenza de exemplos abundantes e, en xeral, ben escollidos.

6. Esta posible ambigüidade foi a que levou a un grupo destacado de estudosos a empregar —desde ca. 1995 e seguindo unha suxerencia de Elsa Gonçalves— a sigla «D» para o fragmento atopado por H. Sharrer na Torre do

A «Introdución» do autor (con moi lixeiras variacións, a mesma que figura no orixinal italiano) está artellada arredor dunha cita das *Regles de trobar* de Jofre de Foixà,⁷ que serve a Larson para sinalar que, das linguas poéticas mencionadas nela, o «proençal» e o «frances» dispoñían dende había moito tempo de senllos manuais da autoría de Aurelio Roncaglia,⁸ pero para o «galego» non existía nada similar,⁹ polo que, ademais do obxectivo xa comentado de satisfacer unha arela de M. Arbor, busca «completar a tríade *frances / proençal / galego* de Jofre de Foixà cun instrumento que poida serlle útil aos estudantes de hoxe» (p. 19). Pensa, especialmente, nos estudantes italianos, pero a tradución galega demostra que, con moi pequenas adaptacións, serve para estudantes de calquera procedencia interesados en aproximarse á lingua dos nosos trobadores; e non só para os estudantes, senón tamén para os docentes, aos que proporciona unha guía auxiliar precisamente pola súa sinxeleza, xa que se trata dunha «concisa gramática descritiva [...] baseada sobre un corpus só poético.»¹⁰ (p. 18), na que, non obstante, non consideramos tan logrados (nin sequera tan «frecuentes») os «*excursus* histórico-gramaticais» (ibídem), porque a maioría dos que fai son innecesarios pero non aparece ningún para os casos que realmente os precisarían.

Despois da «Nota da tradutora», segue un «Marco histórico» que comeza explicando adecuadamente o significado da etiqueta «galego-portugués», que non é, efectivamente, «unha amalgama de dous idiomas» (p. 25), posto que o que existía na época dos trobadores era «aínda un *continuum* cultural e lingüístico» (ibídem), de maneira que cómpre ter en conta que, máis que pensar en «variacións lingüísticas», o dato fundamental (do que se ve obrigado a prescindir un libro destas características, pero que precisa aínda de estudos de fondo calado) é que «os manuscritos que transmitiron a lírica medieval galego-portuguesa foron confeccionados en tempos e en lugares diferentes e representan estados de lingua lixeiramente»¹¹

Tombo de Lisboa, en atención a que o seu contido son fragmentos musicados de cantigas de D. Denis e a que non entra en conflito con ningunha das outras siglas utilizadas para o conxunto de manuscritos de lírica trobadoresca máis os códices das *CSM*.

7. Resulta sorprendente a inevitabilidade das coincidencias: no ano 1997 reproducimos por primeira vez nunha publicación (repetímola en dúas ocasións en 2020) ese mesmo fragmento das *Regles*, e no período transcorrido entre eses anos foron varios os estudosos que repararon así mesmo nela e a usaron para apoiar os seus razoamentos. Semella cando menos curioso que chamase a atención de varias persoas diferentes nun espazo de tempo relativamente breve, aínda que no noso caso sexa máis ben froito de circunstancias alleas á lírica galego-portuguesa, posto que coñecemos o tratado de Jofre de Foixà dende varios anos atrás e por dous motivos diferentes: a partir de 1975, e durante varios anos, tivémosnos que ocupar da docencia dunha materia que primeiro se chamou «Provenzal» e logo «Lingua e literatura occitanas» e que nos familiarizou con estas obríñas; por outra parte, nos anos 1982 e 1983 ocupámonos na redacción dun documento necesario para participar nas oposicións a prazas de Profesores Agregados e Catedráticos de Universidade, «Concepto, método, fontes y programa» (no noso caso, de Lingüística Románica), que incluía unha «historia da disciplina», polo que, seguindo o exemplo do mestre Antón Santamarina, iniciamos a nosa polo que chamabamos «as gramáticas provenzais» como primeiros casos prácticos de reflexión sobre unha lingua románica e a posibilidade de que fose sometida a «regras» como a *grammatica* (é dicir, o latín).

8. *La lingua dei trovatori. Profilo di grammatica storica del provenzale antico* (Roma, Edizioni dell'Ateneo, 1965), que, xunto con *Los trovadores. Historia literaria y textos*, de Martí de Riquer (Barcelona, Planeta, 1975), fora o que nos permitira saír minimamente airosa daqueles cursos de «Provenzal»; e *La lingua d'oil. Profilo di grammatica storica del francese antico* (Roma, Edizioni dell'Ateneo, 1971).

9. Outro caso de coincidencia notable: ademais dos manuais clásicos de Roncaglia citados na nota anterior, Larson trae tamén a colación dúas obras paralelas de Giovan Battista Pellegrini: *Appunti di grammatica storica provenzale* (Pisa, Goliardica, 1965) e *Appunti di grammatica storica del francese antico* (Pisa, Goliardica, 1968). Parecía, pois, obrigado que, cando o galego recibise o mesmo tratamento, fosen tamén dúas obras paralelas (a de Larson e a de Marcenaro) as que se ocupasen del.

10. Non acaba de quedar claro por qué, sendo así, no apartado 7.14 se quere destacar que «Non se trata dunha construción só da lingua poética» (p. 139), cando iso mesmo podería ser aplicado a moitas outras construcións nas que non se indica nada ao respecto.

11. Non temos tan claro o de «lixeiramente», pois cremos que a cuestión debe ser abordada doutro xeito, como —aparentemente, sen decatarse— deixa entrever Larson cando intenta diferenciar o «galego-portugués» dos trobadores da lingua das *CSM*, «identifiable coa lingua de Galicia da segunda metade do século XIII» (p. 27). Lamentable-

diversos» (p. 26). Volve facer referencia a eses «tempos e lugares diferentes» cando informa da distinción entre grafía «alfonsí» e grafía «dionisina» (pp. 39-41), se ben se limita a establecer a diferenza entre <ll>, <nn>/<lh>, <nh>, a mencionar un uso máis frecuente de <h> con valor de iode na modalidade «dionisina», e tamén (el mesmo levará a cabo investigacións previas sobre esta cuestión) un uso particular de <h> inicial; non di nada, non obstante sobre o emprego de <m> en posición final de palabra (presente en A case de maneira excepcional), e moito menos sobre diferenzas morfolóxicas, pese a que, sen ir máis lonxe, no exemplo escollido para mostralas, apréciase ben a preferencia de A polos alomorfos tipo *me, lle* do pronome átono, fronte a B e V, nos que predomina a serie *mi, lhi*.

As breves e oportunas indicacións histórico-culturais contidas no primeiro capítulo van acompañadas dunha serie de mapas ilustrativos, que, lamentablemente, perden bastante calidade na edición en galego (son moito máis nidos, e lense perfectamente os nomes significativos que figuran neles, no orixinal italiano).

A partir de aquí, o libro segue o esquema habitual neste tipo de obras. Comeza cunhas indicacións de grafía e pronuncia como paso previo á presentación da fonoloxía, e nelas intervéñen oportunamente a tradutora¹² para eliminar do elenco de fonemas que coinciden co galego estándar (non esquezamos que no orixinal o elemento de comparación era o italiano) /b/ e /v/ e explicar a diferenza entre eles na lingua medieval. Non parece decatarse, pola contra, da necesidade de cancelar tamén unha afirmación errada do autor¹³ relativa ao uso das «plicas» (segundo Larson, a diferenza do que acontece cos documentos notariais e xurídicos, os manuscritos que transmiten a lírica non as empregan); Arbor sabe perfectamente que ese sinal si está presente no corpus para marcar vogais en hiato, para destacar a elisión da vogal por sinalefa, cunha clara función diacrítica para delimitar un <i> nun contexto de letras con *minim*, etc.¹⁴

Son dignas de aprecio chamadas de atención do autor do tipo da necesidade de non confundir a grafía <nh> que representa a consonante nasal palatal co <nh> que aparece algunhas veces nos indefinidos femininos <unha>, <algunha>, pero non podemos ter a seguridade de que neste último caso represente realmente a mesma nasal velar do galego moderno, sobre todo tendo en conta que onde se documenta é en B e V e que a articulación do portugués moderno non coincide coa do galego. Nalgúns casos, detéctase certa imprecisión, como, por exemplo, cando se fala do debilitamento (ata a desaparición total) de consonantes sonoras intervocálicas, sen ter en conta que a evolución do /g/ non é a mesma se vai seguida de vogal palatal, dado que é probable que o proceso de palatalización se realizase nun período anterior á súa posible desaparición, co que a evolución é máis complexa.

Certamente, queda claro que non se trata dunha gramática histórica, pero nas epígrafes (e, consecuentemente, na estruturación da información) mestúranse ás veces as meramente descritivas (do tipo «3.1. Oclusivas e labiovelares») coas que claramente denotan procesos, e, por conseguinte, diacronía

mente, non é este o lugar para detérmonos en discutir este aspecto, pero podería ter extraído algunha conclusión interesante de reflexionar atentamente sobre a cita de Michaélis que trae a colación na p. 26.

12. En liñas xerais, e para non dedicar máis espazo a este tema, podemos dicir que a tradutora está acertada cando elimina simplemente (sen pasalas ao galego actual) as traducións ao italiano das citas que no orixinal aparecen en español ou portugués. Polo mesmo motivo, non concordamos con que “traduza” do italiano ao galego moderno os significados daquelas palabras nas que non cambia nin sequera a grafía (exemplos do tipo de «*como* ‘como’», «*nunca* ‘nunca’», etc., abundantísimos ao longo do libro); ese tipo de actuacións debería limitarse, en todo caso, a formas como *chus, cras, guisa...*, que caeron en desuso, ou, en todo caso, ás que puidesen ter cambiado de significado. Ten máis sentido manter a transcripción fonolóxica en casos como a oposición *cea* /^htsea/ - *ceo* /^htseo/, e podería incorporarse a aqueles outros en que non aparece, porque o italiano non a precisa, pero sí o galego actual (como acontece, por exemplo, con *gente*).

13. Este declara que non traballa sobre os manuscritos, polo que ese parágrafo era innecesario.

14. A tal respecto pode verse o artigo de A. Fernández Guiadanes, «Uso y funciones de la plica en el *Cancionero da Ajuda*: identificación del *usus scribendi* de los copistas», en SALAMANCA LÓPEZ, M. (coord.) (2011): *La materialidad escrita: nuevos enfoques para su interpretación*. Oviedo: Instituto de Estudios para la Paz y la Cooperación, pp. 49-107.

(«3.2. Sonorización e espirantización»). A intención de evitar as explicacións diacrónicas fai que resulte complicado organizar apartados como o destinado aos ditongos, onde procura enumerar os que existen, pero indicando a súa procedencia, ou que simplifique en exceso as evolucións producindo posibles confusións no lector cando atopa imprecisións como a relativa ao ditongo *au*, que, ademais de encontrarse en cultismos, pode ser «consecuencia da vocalización dunha labial preconsonántica *-b-*, resultado do lat. *-p-*» (p. 47): a colocación dos guións antes e despois das consonantes labiais fai pensar automaticamente nunha posición intervocálica (que é, xustamente, a que dá lugar a unha sonorización), pero refírese a unha «preconsonántica» e os exemplos proporcionados déixano ben claro, tan claro como que non pode ser o mesmo caso o de CAP(I)TALE(M) (onde case sería preferible non marcar a síncope para que se entendese mellor incluso a sonorización de /t/ que o de BAPTIZARE, no que non hai consonantes intervocálicas que poidan sonorizar (de feito, o /t/ mantense en *bautizar*), polo que conviría explicalo debidamente. Algo semellante podería dicirse a propósito do ditongo *eu*: mentres que en formas como *Deus* ou *meu* se trata de ditongos protorromances resultado da redución de hiatos, as desinencias dos perfectos de tipo *morreu*, *vendeu* (son os exemplos consignados) merecerían, cando menos, que se indicase de qué formas latinas proceden e cómo se chegou a esa solución (explícase, en cambio, cómo AMAVI chega a *amei* a través de **amai*, algo que non ofrece a menor dificultade de comprensión). Tampouco se di nada, por exemplo, sobre de onde sae o ditongo *oi* en «*pois* (lat. PŌST)» (p. 48).

Do vocalismo átono só parecen interesarlle o apócope e a conservación de vogais finais, que expón de forma moi confusa (e tampouco está clara a explicación das vogais en hiato e das semivogais). Non se ten en conta que o comportamento das vogais átonas depende en boa medida da posición que ocupan na cadea fónica, pois as que están en posición inicial son «deuterotónicas», e, por ende, máis conservadoras que as intertónicas e postónicas, que son as máis febles, e as finais experimentan unha forte redución, pero mantéñense mellor que noutras linguas románicas (e en menor medida que no italiano ou no romanés, onde, entre outras cousas, actúan como morfema de plural nos substantivos e adxectivos).

No capítulo do consonantismo, comeza cunha referencia ás labiovelares, sen prestar atención, entre outras cousas, a que só proporciona exemplos nos que van seguidas da vogal /a/ ou a que as palabras escollidas para [gw] son de procedencia xermánica (con *w-* inicial).¹⁵ As africadas e fricativas posiblemente resultarían máis accesibles nunha presentación diacrónica simplificada, e non estaría de máis atender a “pequenos detalles” como o feito de que, mentres que a sonorización do *-s-* intervocálico a /z/ é de regra, o latín non tiña en principio palabras con *-f-* intervocálico, polo que non sorprende que as que figuran no apartado correspondente procedan da anteposición dun prefixo (PROFECTUM é participio de PROFICIO < PRO + FACIO), sexan palabras compostas (AURIFICEM, SANCTIFICATUM) ou préstamos (ANTIPHONAM, no que a grafía *-ph-* denota a procedencia grega); a súa evolución adoita depender da conciencia lingüística dos falantes (se percibían a ligazón cos formantes ou xa non) e da súa implantación na fala, polo que abundan as vacilacións nos resultados.¹⁶ Conviría, así mesmo, refacer case por completo o parágrafo no que se comenta a evolución do /i/ resultante do enmudecemento dun *-n-* intervocálico (p. 56), e resulta un pouco desproporcionada —sempre en relación ao conxunto do libro— a atención prestada a un caso particular de conservación de *-l-* e *-n-* intervocálicos para o que aínda non hai acordo entre os estudosos sobre cómo pode ser interpretado. O apartado destinado aos grupos consonánticos podería percibirse como un tanto «desordenado», porque parece dar a entender que o resultado habitual para os grupos iniciais de oclusiva + l é oclusiva + r, cando xustamente a solución patrimonial é a que se facilita en segundo lugar (a africada mediopalatal /tʃ/); logo, fálase, prudentemente, de «posición interna» cando, se o que se pretende é diferencial da inicial, sería máis axeitado falar de «posición intervocálica»; de aí que atope unha diverxencia entre o comportamento de *cl* (os exemplos corresponden a esa posición intervocálica) e o de *fl* e *pl*, que teñen, obviamente, como resultado «o mesmo que en posición inicial de palabra» (p. 58), porque tanto en AFFLARE

15. Ademais, por moito que diga que «Os grupos [kw] e [gw] perden en ocasións o elemento semivocálico» (p. 51), proporciona só casos de [kw] en que se mantén a labiovelar, e de [gw] en que se reduce a velar.

16. Tal e como está redactado o parágrafo final do apartado 3.4, pode dar lugar a interpretacións ben diversas.

e INFLARE como en AMPLUM e IMPLERE, o grupo non está en posición intervocálica senón postconsonántica (equivalente, pois, á posición inicial).

En ocasións, grafía e fonoloxía aparecen mesturadas dunha maneira un tanto estraña; é o que acontece, por exemplo, no parágrafo final do apartado 3.5, cando se presta atención ás nasais en posición final e se sinala que «<n> alterna co menos frecuente <m>» (p. 56); moi probablemente, o comentario veu inducido pola lectura dun artigo citado na nota 24, no que se di claramente que «en A a nasal final *se grafa* mediante <n> [...]» (a cursiva é nosa), pero dá lugar a un deses *excursus* (este en concreto, innecesario e inapropiado) anunciados na introdución que, neste caso, non só non serve de axuda senón que podería crear confusión.

Na morfoloxía, case podería dicirse que abundan máis os exemplos que as explicacións, que, obviamente —en especial, para a morfoloxía verbal— resultarían bastante complexas. As descricións son bastante sucintas e elementais, agás para algún caso moi particular que chama a súa atención por motivos diversos, pasando por riba de outros que —partindo do italiano— podería xustificar perfectamente, como acontece co uso «demostrativo» (pervivencia do seu valor orixinario) do artigo diante do relativo, posición na que o italiano ou o francés teñen que recorrer a un pronome demostrativo porque o artigo xa está plenamente gramaticalizado. Na evolución do substantivo, non podemos deixar de resaltar que non se decatase de que *virgo*, máis que un latinismo, pode ser un resto sintáctico do nominativo latino, igual que *Deus* e moitos nomes de varón rematados en *-s*, precisamente polo abundante uso destas formas en función de suxeito ou en apóstrofes; ou que se deteña excesiva e innecesariamente en explicar o uso feminino dos substantivos formados co sufixo *-or* (*senhor, pastor, entendedor...*), cando está claro que en latín ese sufixo era único para os dous xéneros (as linguas románicas foron creando, progresivamente, cando designaba ‘axente’, femininos analóxicos engadindo un *-a* ou un sufixo), sobre todo cando era a marca do comparativo (como en SENIOR, comparativo de SENEX).

No caso dos pronomes, botamos en falta moitas cousas,¹⁷ pero de maneira particular (xa que é unha das poucas ocasións en que achega algunha noción de sintaxe)¹⁸ que non explicase brevemente cómo xorde a distinción romance entre unha serie tónica e unha serie átona, porque esta ten que ver precisamente coa posición que ocupa en relación ao verbo co que adoita formar un grupo fónico: só a posición enclítica (que vén equivaler a unha sílaba final de palabra, que sempre é átona) ou a anficlítica (sería unha sílaba interna átona) permite o desenvolvemento das formas átonas, porque en posición proclítica comportaríase como calquera sílaba inicial, que é a segunda en intensidade («deuterotónica»). Dito doutra maneira, o galego medieval é un dos mellores exemplos da situación protoromance a partir da cal as linguas románicas foron habilitando (en formas e etapas diferentes) a posibilidade de que os pronomes átonos aparecesen tamén en próclise. Iso aforraríalle moitas observacións e certas imprecisións, pero, unha vez máis, topamos coa dificultade de intentar describir de forma sincrónica o que resulta máis doado de entender cunha perspectiva diacrónica (e panrománica). Algo semellante podería aplicarse aos posesivos, nos que se mestura o uso tónico/átono coa distinción formal entre formas tónicas e átonas (estas, minoritarias xa na lingua medieval, e das que só perviven *nosso* e *vosso*, que usurparon tamén a función tónica). Na inclusión dos «pronomes de identidade» entre os demostrativos¹⁹ (segundo a Huber e Maia), podería tamén ter indicado os étimos (como adoita facer cando son tan transparentes que nin serían necesarios) de *meesmo* (< *METIPSIMUM) e *medês* (< MET+IPSE, posible provenzalismo). Os relativos apenas son máis que enumerados, e non parece admitir máis étimo para *que* que o neutro QUID,

17. E non deixa de sorprendernos tampouco que considere máis relevante, por exemplo, explicar (p. 72) que a forma *elos* provén do acusativo plural latino (cando esa é a procedencia “normal” dos nosos plurais) que sinalar que a máis frecuente *eles* (e, do mesmo xeito, os demostrativos *estes, esses, aqueles*) está formada analoxicamente a partir do singular.

18. Lamentablemente, a sintaxe histórica segue sendo a grande ausente dos manuais de calquera lingua románica, e tamén dos de lingüística románica.

19. Nos que inclúe así mesmo *en(de)*, «adverbio pronominal» que sempre consideramos entre os pronomes persoais, como pensamos que fai tamén o italiano co seu paralelo *ne* (ou o francés con *en*).

sendo tamén, como é, o resultado átono de QUEM (é outra destas ocasións en que un repaso rápido á diacronía permitiría entender mellor os resultados). Para os indefinidos (e, logo, para os numerais), proporciónase un elenco de formas, como, por outra parte, adoita acontecer (por iso son «indefinidos»!).²⁰

O máis destacable do longo capítulo dedicado ao verbo é o intento de sintetizar os paradigmas e a inesgotable cantidade de exemplos fornecidos, evitando todo tipo de *excursos* aclaratorios, a pesar de que no apartado 7.12 se fai constar, dos verbos alí incluídos, «que presentan unha alta frecuencia no corpus e que, pola súa dificultade, precisan explicación» (explicación que non se proporciona en ningún caso). Obviamente, non se establecen distincións entre perfectos rizotónicos e arrizotónicos, que é un dos asuntos máis complicados, pero que axudaría a entender mellor os verbos irregulares; e nin sequera se explica que algunha desas “irregularidades” (en concreto, as que afectan á P1 do presente de indicativo e todo o presente de subxuntivo) teñen que ver, simplemente, coa presenza dun grupo de consonante + iode nesas posicións nos verbos da conxugación chamada, para o latín, «terceira mixta», ademais de na segunda e na cuarta; ou que algunhas formas de futuro son así pola sorte que correron os grupos consonánticos secundarios que se formaban cando se engadía a desinencia ao infinitivo provocando un desprazamento acentual. Tampouco se pon de manifesto (o que explica que se poidan atopar algúns paralelos noutras zonas da Romanía) que o «infinitivo persoal» é un resto formal do imperfecto de subxuntivo latino (desprazado en protorromance polo pluscuamperfecto), que pasou a desempeñar unha función diferente.

E, a pesar dese excesivo (e descomplicado) esquematismo, aínda cabe facer algunhas observacións de detalle, entre elas, por exemplo, que, cando se fala dos verbos defectivos, o caso de *cal* (< CALET) non é en absoluto idéntico ao de *cabere* e *prazer*, para os que, ademais do infinitivo e da P3 de varios tempos, están documentados casos, nas CSM, de P6 e dalgunha forma «non persoal», como o participio *cabudo* ou o xerundio *prazendo*. Ao falar da mesóclise nos condicionais (e valería tamén para o futuro) dise que as «formas de partida» (p. 109) son as xa “soldadas” (*entendería, iría, partiría...*), pero xustamente esa liberdade de posición do pronome átono (igual que o uso das perífrases co auxiliar anteposto ao infinitivo, que poden engadir acepcións especiais, como se sinala na p. 116) o que están a indicar é que o proceso de gramaticalización plena das perífrases que dan lugar ao futuro e ao condicional romances aínda non se completou totalmente. Tanto ao autor como á tradutora escapóuselles algunha errata, como a forma *sejade* (por *sejades*, p. 119) ou, noutro capítulo, a inclusión de *ante* entre os adverbios de modo (p. 144); a tradutora parece responsable de incluír alternativas á denominación «condizionale» do orixinal italiano: nun caso (p. 103), engade «tamén denominado futuro perfecto» (?), e noutro (p. 108) «futuro pretérito» (?),²¹ e de engadir algunha errata como a repetición de «acto de» na p. 167.

Nos capítulos dedicados a adverbios, preposicións e conxuncións (posiblemente os máis desatendidos, en xeral, nos manuais) detéctanse así mesmo o que parecen despistes debidos a unha revisión apresurada; lembremos unicamente algúns deles: *onde* (p. 142) é, en efecto, un adverbio interrogativo,²² pero resulta moito máis frecuente (como se pode comprobar nos exemplos propocionados) o seu uso como conxunción, ou mesmo como relativo (de modo similar ao francés *dont*, como proba o texto comentado en p. 170); *nen* ten máis de conxunción que de adverbio (p. 146), incluso no seu emprego cor-relativo (*nen ... nen*); *ergo/ergas* (p. 157) é unha preposición, porque, nalgúns dos exemplos, a conxunción condicional é o *se* que a complementa (*ergo se*); *per i* ten valor consecutivo, pero non é unha conxunción, porque non introduce oracións subordinadas (no exemplo correspondente da p. 159,

20. Resulta rechamante que se diga de *al*, que figura nun dos textos comentados na parte final, que «non ten étimo establecido» (p. 165), cando non parecen caber dúbidas de que é un resto de ALIUD (neutro de ALIUS, que foi substituído por ALTERUM).

21. O *Dicionario da Real Academia Galega* dá como sinónimo de *condizional* «pospretérito» (igual que a *Gramática* de Ferreiro, que engade «futuro hipotético»), pero non parece que sexan denominacións equivalentes ás que emprega a tradutora.

22. Igual que *quando*, definido como adverbio na p. 164, no comentario dun texto no que funciona claramente como conxunción temporal.

a conxunción é o *se* que antecede a *per i*); non poden presentarse como simples variantes as preposicións *per* e *por* (p. 151), posto que, aínda que ás veces poidan desempeñar a mesma función, teñen usos (e historial: PER/PRO) diferenciados. Mención particular merecen as epígrafes dedicadas aos «adverbios *i, u*» (pp. 147-148) e ás «partículas *ar/er* e *per*» (pp. 149-150). No primeiro caso, *u* (igual que vimos para *onde*) pode ser un adverbio interrogativo, pero, na maioría dos casos ofrecidos como exemplos, funciona como conxunción (locativa ou temporal), illada ou formando parte de locucións conxuntivas, e mesmo pode ser equivalente a *onde* como xenitivo do relativo; en calquera caso —como se deduce dos valores atribuídos a *i*—, tanto *u* como, sobre todo, *i* entrarían mellor na categoría de «adverbios pronominais» xunto con *en(de)*, posto que tanto o galego e portugués como o español coñeceron sobradamente os usos pronominais destes adverbios latinos (equivalentes aos franceses *en, y e, en* certa medida, *dont*; ou aos italianos *ne* e *ci*), dos que hoxe non quedan máis que restos fosilizados (*porén, hai...*). Canto á partícula *ar/er*, sorprende que o autor, que declara indirectamente que *per-* é un prefixo que acaba desenvolvendo un uso relativamente independente, non recoñeza o prefixo latino *RE-* nes resultados que adquiriron vida propia e que teñen unha evolución fonética moi semellante á que experimentou nalgúns zonas de Italia ou do Sur de Francia.

O libro complétase cun apéndice totalmente prescindible, posto que o autor pretende presentar catro textos «comentados» (o que podería resultar de enorme utilidade), pero o comentario queda reducido á definición morfolóxica abreviada de cada palabra e á indicación dos étimos (e non sempre; por qué non se proporcionan, por exemplo, os de *ementar, mester, macar, oimais, lavrando...*, que se poden atopar con facilidade?), sen detese a explicar algúns cambios léxico-semánticos interesantes (o verbo *sair*, por exemplo) ou o que poden ser consideradas «palabras-chave» da poética trobadoresca (a *mesura* forma parte da «cortesía», e non está ben tomar a parte polo todo), nin tampouco a proporcionar a forma verbal correspondente nos verbos que aparecen nos textos (indícase sempre o infinitivo), que podería ter servido de complemento aos paradigmas facilitados no capítulo correspondente sen ningún tipo de aclaración que poida axudar a un estudante a entender de ónde saen esas formas concretas.

Á bibliografía tamén lle viría ben unha revisión, porque sempre resulta difícil escoller o que non debe faltar nun libro destas características, que convén que ofrezca un repertorio limitado ás referencias que calquera estudoso da materia debe coñecer, sen detese en estudos de detalle marxinais ou subsanables co recurso a manuais e obras de consulta básicas. Por esta razón, sorprende, en primeiro lugar, atopar entre as «fontes, edicións e corpos textuais», a edición de Jofre de Foixà ou a obra de Marreiros (que irían, mellor no terceiro bloque), pero tamén dúas (por qué só dúas, entre as moitas que xa existen?) edicións críticas de trobadores individuais, ata que caemos na conta de que corresponden a dous dos textos comentados e vemos que outra das pezas forma parte das *CSM*, polo que xa está na edición de Mettmann, que ten pleno dereito a entrar baixo a epígrafe mencionada; bótase, en consecuencia, en falta a referencia á edición de Johan Airas (que, curiosamente, aparece incluída no último grupo). Cabería aínda engadir que parece correcta a inclusión de Michaëlis, se non fose porque nos leva a preguntarnos por qué non están tamén as outras edicións «clásicas» por xéneros (Nunes, Lapa); a resposta parece obvia: Michaëlis non se cita polo seu corpus de edicións (quedara claro que o corpus é o de *Universo Cantigas*), senón porque se introduce unha cita dela nun dos primeiros capítulos, o que debería levar, unha vez máis, a desprazala ao terceiro tipo. A segunda epígrafe figura como «Gramáticas, repertorios lexicais e estudos lingüísticos»; sendo bastante xenérico (o *Glosario* de R. Lorenzo que está no grupo anterior non é un repertorio lexical? O que acompaña a edición de Mettmann individualízase aquí), non se advirten graves desaxustes. O terceiro e último apartado da bibliografía está reservado para «Traballos dedicados a un problema ou aspecto particular»; xa fixemos algúns comentarios ao respecto, e recoñecemos que é o máis difícil de seleccionar, en boa medida porque depende do que coñece o autor (ou do que lle interesa), pero non acabamos de atopar a pertinencia dalgúns referencias concretas, nin podemos deixar de chamar a atención sobre algunhas incongruencias, das que só poñeremos un exemplo: por qué, se se dedica un apartado conxunto ás partículas *ar/er* e *per-*, a bibliografía recolle (oportunamente) o que podemos considerar traballo de referencia para o estudo de *per-*, pero ignora por completo o que está dedicado especificamente a *ar/er*?

Non podemos rematar sen insistir en que todas as observacións expostas ata aquí non desmerecen en absoluto o valor, e a oportunidade, do libro, como manifestamos no inicio desta recensión. A nosa crítica (que, de seguro, terá incorrido, á súa vez, en erros e imprecisións) pretende ser unicamente construtiva, partindo da convicción de que esta «gramática» será obxecto de novas edicións, polo que nos atrevemos a propoñer tanto ao autor como á tradutora que corrixan o que son erratas evidentes e, tamén, que reflexionen aínda un pouco máis sobre algúns aspectos concretos que poden ser mellorados, incrementando así a innegable utilidade práctica da obra.

Mercedes BREA

Universidade de Santiago de Compostela

LLADÓ, Miquel (2019): *Del fonoll a la neu. Antologia de textos*, a cura d'Eduard Batlle. Lleida: Càtedra Màrius Torres / Pagès editors, 316 p.

La literatura d'un país es construeix amb grans noms que la difonen més enllà de les seves fronteres lingüístiques i que li donen un segell de qualitat i també, per què no dir-ho, d'èxit comercial. Però més enllà dels grans noms, o precisament perquè aquests grans noms puguin reeixir en el seu ofici, és necessari un sòlid i vast substrat d'autors i obres que enriqueixin el panorama literari, que li donin saó perquè pugui créixer. Una extensa filera d'autors que, des d'un segon pla, pouden i basteixen els fonaments de la literatura, catalana en el cas que ens ocupa. I un d'aquests autors que enforteixen el panorama, que engrandeixen el conjunt i que el sustenten és Miquel Lladó (Castelldans, 1919 - Andorra la Vella, 1999).

Igualment com passa amb els creadors, succeeix amb l'entorn literari. Una bona literatura ha de forjar-se també des d'una bona crítica literària, des d'unes bones edicions, des d'una bona recerca literària. Només des del respecte a la pròpia tradició, des del coneixement profund de la pròpia historiografia es podrà construir una literatura sòlida, forta i viva. Ens calen llibres que expliquin no només els grans moviments, els grans períodes, obres i noms, els gèneres comercials de la literatura, sinó també obres que ens expliquin les entranyes, les vicissituds, la reguarda de l'ofici, perquè, com és sabut, des del més pregon i local puguem arribar al més universal. Aquesta ingent, complexa i necessària tasca de recuperació i reivindicació historicoliterària és, precisament, el que fa Eduard Batlle amb Miquel Lladó a *Del fonoll a la neu. Antologia de textos*, publicat per Pagès editors dins la Col·lecció Meridians de la Càtedra Màrius Torres d'estudis sobre el patrimoni literari català de la Universitat de Lleida. Una institució que, des de fa temps, realitza una magnífica tasca de difusió, recuperació i conservació del patrimoni literari català.

El llibre que ressenyem és una excel·lent carta de presentació de l'obra i la persona de Miquel Lladó. Poeta, crític, narrador i dramaturg del Ponent català que acabà vivint i morint a Andorra, després d'haver escrit i viscut al marge dels circuits literaris, lluny del centre cultural barceloní i que visqué un fugaç i breu moment de glòria als anys cinquanta del segle passat. El volum presenta la biografia del literat i fa una lectura crítica de la seva obra, i a més dona a conèixer textos descatàlogats i inèdits que ens permeten llegir de primera mà l'obra lladoniana i fer-nos-en una composició per nosaltres mateixos. A més a més, Batlle també publica mostres de la correspondència de l'autor, cosa que permet fer una caracterització del panorama literari català de la segona meitat del segle xx i complementa la publicació amb uns retrats, una mena d'homenots, fets per alguns dels autors i crítics que conegueren l'autor.

El volum comença amb una justificació d'Eduard Batlle, curador i editor, a propòsit de l'edició del llibre. Una justificació que posa en relleu com, massa sovint, el rescat d'autors i obres valuosos de la literatura catalana és fruit de l'atzar, de la casualitat, lluny d'una política literària planificada i ambiciosa. Nogensmenys és en el decurs d'una presentació a la Biblioteca Municipal que el curador comença a familiaritzar-se i a interessar-se pel nom de Miquel Lladó.

És precisament aquí, a la justificació, on es pot fer l'únic matís a l'edició: la justificació de la tria dels textos. Eduard Batlle afirma: «Pel que fa als criteris emprats per dur a terme aquest antologia cal